

**Ασυνέχειες και ρήξεις;
Οι ασυγχρονίες του ομόχρονου στην κρητική λογοτεχνία (14^{ος} - 16^{ος} αι.)**

Τάσος Α. Καπλάνης*

Στο αμερικάνικο περιοδικό *Journal for Early Modern Cultural Studies* [στο εξής: *JEMCS*] διεξήχθη πρόσφατα (2013-2014) μια εκτενής και ενδιαφέρουσα συζήτηση για την έννοια του *early modern*,¹ που στα ελληνικά μπορεί να αποδοθεί, όχι χωρίς πρόβλημα, ως «πρώιμο νεότερο». Η νεοελληνική απόδοση είναι κληρονομιά ενός μάλλον προβληματικού εθνικισμού που επιβάλλει το μοντέρνο (*modern*) να αποδίδεται ως «νεότερο», όχι μόνο γιατί η εγχώρια λογοσύνη θέλει να αποφύγει τη χρήση ενός λατινογενούς όρου, αλλά κυρίως γιατί το μέτρο σύγκρισης στην ελληνική αντίληψη παραμένει σταθερά η κλασική αρχαιότητα και το ιδεολόγημα της τρισχιλιετούς συνέχειας του ελληνισμού,² με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Εν προκειμένω, ανάμεσα στα άλλα, συνεπάγεται και ορολογικά/ορθογραφικά στραμπουλήγματα: ενώ το *modern* αποδίδεται ως «νεότερος», το *modernity* αποδίδεται ως «νεοτερικότητα», αλλάζοντας ετυμολογική προέλευση («νεωτερικός», όχι «νεότερος») και συχνά και ορθογραφία («νεωτερικότητα»),³ ενώ το πιο απλό μάλλον θα ήταν να μιλάμε και στα ελληνικά για «μοντέρνο», «μοντέρνα» περίοδο, «μοντερνισμό», «μεταμοντέρνο», κ.κ.⁴ Τα πράγματα φαίνεται να γίνονται απλούστερα, όταν το παράδειγμα συγκεκριμενοποιείται

* Ο Τάσος Α. Καπλάνης είναι επίκουρος καθηγητής νεοελληνικής φιλολογίας στο Τμήμα Φιλολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Το τελευταίο του βιβλίο είναι: Cindy Camatsos, Tassos A. Kaplanis και Jocelyn Pye, επιμ., *‘His Words Were Nourishment and His Counsel Food’: A Festschrift for David W. Holton*, Cambridge: Cambridge Scholars Press, 2014. Email: tassoskaplanis@lit.auth.gr

¹ Δημοσιεύθηκε με τον τίτλο «JEMCS Forum: What is Early Modern?» στα τεύχη 2-4 του 2013 και 1-2 του 2014 του *JEMCS*.

² Η ελληνική γλώσσα είναι πιθανότατα η μοναδική στην οποία ο όρος *modern* αποδίδεται με ένα επίθετο συγκριτικού βαθμού («νεότερος»), υποδηλώνοντας ότι η λογοτεχνία (ή η ιστορία, κλπ.) στην οποία αναφέρεται είναι «ελληνική», απλώς νεότερη σε σχέση με την «κατεξοχήν» ελληνική λογοτεχνία, που είναι η αρχαία. Η άλλη όψη του νομίσματος βέβαια είναι ότι στις ευρωπαϊκές γλώσσες τα ελληνικά είναι η μοναδική που χρειάζεται το επίθετο *modern* για να ξεχωρίζει από την «κατεξοχήν» ελληνική γλώσσα, την αρχαία.

³ Το επίθετο «νεωτερικός», με τη σημασία νέος σε αντιδιαστολή προς το παλαιός, σχηματίζεται στους ελληνιστικούς-ρωμαϊκούς χρόνους και μια πρόχειρη έρευνα στο TLG δείχνει ότι βρισκόταν σε ευρεία χρήση, ιδίως από τους Αλεξανδρινούς γραμματικούς (λ.χ. από τον Αριστόνικο, 1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.) για την περιγραφή γλωσσικών «νεωτερισμών» ή νεολογισμών, όπως θα λέγαμε σήμερα (λ.χ. «κάρνακα την κιβωτόν: νεωτερικόν γαρ όνομα η κιβωτός»). Η λέξη επίσης χρησιμοποιείται στους ίδιους χρόνους για να δηλώσει αισθητικές καινοτομίες και μόδες (βλ. λ.χ. «νεωτερικόν κάτοπτρον» από πάπυρο του 3ου αι. μ.Χ., με ερμηνευμα «modern in style» (Liddell κ.ά. 1996, 1172) ή την αισθητική παρατήρηση του ιστορικού Καρύστιου (2ος αι. π.Χ.), που δεν καταγράφει το Liddell-Scott, αλλά βρίσκω στο TLG, ότι είναι «νεωτερικόν το την Νίκην και τον Έρωτα επτερώσθαι»). Ακριβώς επειδή η λέξη είναι δημιουργημα της ελληνιστικής-ρωμαϊκής περιόδου και όχι των νεότερων χρόνων διατηρείται η ιστορική της ορθογραφία με -ω-. Από την άλλη, η «νεωτερικότητα» ως λέξη είναι πολύ νεότερη και χρονολογείται μόλις στα 1896 (βλ. Κουμανούδης 1998, 696). Κρίνοντας από τα συμφραζόμενα της πρώτης μνείας της (βλ. Πεχλιβάνος 2010, 67), είναι αμφίβολο αν υποδηλώνει μια εποχή ή απλώς συνδηλώνει την «αναβίωση» των ολυμπιακών αγώνων και τους ποικίλους «νεωτερισμούς» τους.

⁴ Για «μοντέρνο» μιλά και ο Πεχλιβάνος 2010, 70-71, σε μια πολύ ενδιαφέρουσα προσέγγιση της ιστορίας της λέξης και της έννοιας «νεωτερικός» (με τη δική του ορθογραφία), η οποία δίνει έμφαση στις δύο «πυκνώσεις» της χρήσης της στο 18ο και τον 20ό αι., χωρίς όμως να λαμβάνει υπόψη την προγενέστερη ιστορία της (βλ. προηγούμενη σημ.). Ας σημειωθεί πάντως εδώ ότι η ταύτιση *modernity/modernism* που επιβάλλει η χρήση του όρου «νεωτερικότητα» για την απόδοση και των δύο αυτών όρων στα ελληνικά είναι προβληματική (αποτελεί γενικότερο πρόβλημα, όχι μόνο στα ελληνικά: βλ. Vitkus 2014, 158-159) και δεν επιλύεται με την απόδοση «νεωτερικότητα» για το πρώτο και «μοντερνισμός» για το δεύτερο: *modernity* είναι η «νεότερη εποχή», οι «νέοι χρόνοι» (από την αναγέννηση κ.ε.) και όχι ο *modernism* («νεωτερικότητα», «νεωτερική» ποίηση, κ.κ., του 20ού αι.). Αν απορριφθεί η χρήση του όρου «μοντέρνο», θα μπορούσε ίσως το *modernity* καταχρηστικά (χωρίς να δικαιολογείται ετυμολογικά) να αποδίδεται με απλοποιημένη ορθογραφία ως «νεοτερικότητα», όπως το γράφει ο Πεχλιβάνος 2010, για να είναι εμφανής η αντιδιαστολή προς τη «νεωτερικότητα/μοντερνισμό».

στα *early modern* (ή *Modern*) *Greek*, που αποδίδονται με μεγαλύτερη ευκολία ως «πρώιμα νεοελληνικά» – ενδέχεται όμως να γίνονται και πολυπλοκότερα, καθώς με αυτή την απόδοση η έννοια του *early modern* συσκοτίζεται, χάνει την ορατότητά της. Ας αφήσουμε όμως κατά μέρος τις ορολογικές/μεταφραστικές αδυναμίες που αφορούν τα ελληνικά και ας επανέλθουμε στη συζήτηση στο *JEMCS*. Η συζήτηση αυτή επιχειρεί να διερευνήσει την ουσία και τα περιεχόμενα του όρου *early modern*, τις συνέπειες της χρήσης του σε διάφορα πεδία,⁵ ενώ παράλληλα παρουσιάζει και διάφορες αντιρρήσεις.⁶ Παρόλο που δεν είναι δυνατόν να την παρουσιάσω εδώ ολόκληρη, θα επιχειρήσω να συνοψίσω κάποια από τα βασικά ζητήματα που εγείρει (και που εξυπηρετούν τη δική μου ανάλυση), λαμβάνοντας υπόψη και την παλιότερη βιβλιογραφία – καθώς πολλά από τα ζητήματα αυτά έχουν ήδη συζητηθεί.⁷

- Οι γραμματολογικοί όροι «αναγέννηση», «μανιερισμός», «μπαρόκ», «ροκοκό», κλπ., που χρησιμοποιούσαμε κατ’ αποκλειστικότητα παλαιότερα και σε μεγάλο βαθμό εξακολουθούμε να χρησιμοποιούμε και σήμερα, είναι όροι δάνειοι, κυρίως από την ιστορία της τέχνης, και ελάχιστη σχέση έχουν με τα λογοτεχνικά πράγματα.⁸
- Οι όροι αυτοί χρησιμοποιήθηκαν και για τον προσδιορισμό του ιστορικού χρόνου, ο οποίος γινόταν αντιληπτός ως ένα γραμμικό συνεχές, όπου οι διάφορες «εποχές» (ξεκινώντας ήδη από την αρχαιότητα και το μεσαίωνα και συνεχίζοντας με την αναγέννηση, κοκ.) διαδέχονταν απρόσκοπτα η μία την άλλη, καταλαμβάνοντας ένα συγκεκριμένο (χρονικό) διάστημα πάνω σε αυτό το γραμμικό συνεχές.⁹
- Τα όρια των εποχών αυτών ήταν και παραμένουν ένα πρόβλημα, και συνολικά και στις επιμέρους εθνικές γραμματείες, που ακολουθούν η καθεμιά διαφορετική εξέλιξη (άλλο πράγμα η αναγέννηση στην Ιταλία, άλλο στην Αγγλία, κοκ.).¹⁰

⁵ Βλ. λ.χ. το Crawforth 2014 για την αγγλική λεξικογραφία ή το Mandell 2013, που μιλάει για τη χρησιμότητα του όρου από τη σκοπιά των ψηφιακών ανθρωπιστικών σπουδών, καθώς και διάφορα ενδιαφέροντα άρθρα που εστιάζουν λ.χ. στη σχέση του όρου με την εμφάνιση του καπιταλισμού ή με την έννοια του κράτους (Vitkus 2014 και Netzloff 2014 αντίστοιχα).

⁶ Βλ. λ.χ. τη φουκωϊκή ανάλυση της Menon 2014 ή τη μετα-αποικιακή προσέγγιση της Loomba 2014. Επίσης, βλ. την ανάλυση της Teague 2014, η οποία αποδέχεται τον όρο από τη σκοπιά της θεωρίας και ιστορίας της επιτελεστικότητας, αλλά τον απορρίπτει από τη σκοπιά της φεμινιστικής κριτικής. Αντιρρήσεις βέβαια έχουν διατυπωθεί και παλαιότερα (βλ. λ.χ. Page 2001, που βρίσκει τον όρο ισοπεδωτικό, ή Rabb 2007, που δεν τον συζητάει καν και υπερασπίζεται το σύστημα των παλιότερων διακρίσεων (αναγέννηση, μεταρρύθμιση, κλπ.) για την οργάνωση της ιστορικής ύλης).

⁷ Για την παλιότερη βιβλιογραφία βλ. κυρίως Besserman 1996. Το εισαγωγικό κεφάλαιο του ίδιου του Besserman (1996, 3-27) προσφέρει μια καλή ιστορική επισκόπηση των ζητημάτων περιοδολόγησης, που όμως βασίζεται πολύ στην αγγλοαμερικάνικη και γαλλική βιβλιογραφία, εξαιρώντας ή περιορίζοντας δραστικά άλλες (λ.χ. τη γερμανική, για την οποία βλ. ενδεικτικά Davis 2008, 77-102 και αναλυτικότερα τις διάφορες συμβολές στον τόμο Lorenz και Bevernage 2013).

⁸ Το θέμα είναι γνωστό από παλιότερα· βλ. σχετικά Page 2001.

⁹ Σχεδιαγραμματικά, μέσα από μια πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση, παρουσιάζει το ζήτημα ο Gombrich 2001.

¹⁰ Το ζήτημα είναι εξαιρετικά ευρύ και πολύπλοκο και η βιβλιογραφία μεγάλη. Εντελώς ενδεικτικά ας σημειωθεί ότι τα συμβατικά παραδοσιακά όρια της ιταλικής αναγέννησης είναι 1300-1600, ενώ της αγγλικής 1550-1650, πράγμα που γεννά πολλά ζητήματα και για τα όρια και για τον όρο «αναγέννηση» (βλ. εντελώς ενδεικτικά στο αφιέρωμα του *JEMCS* τα De Grazia 2014 και Greenberg 2013, καθώς και το κεφάλαιο «The Myth of the Renaissance» στο Burke 1997, 1-6, όπου συνοπτική αλλά εναργής παρουσίαση των ζητημάτων και βασική βιβλιογραφία). Η νεοελληνική αναγέννηση βρίσκεται πολύ κοντά στην ιταλική, αλλά αφορά κυρίως την Κρήτη και την Κύπρο (βλ. ενδεικτικά Holton 2006 και Holton 2000, 209-266 αντίστοιχα). Αν βγει κανείς έξω από τα στενά ευρωπαϊκά όρια, τα πράγματα γίνονται εξαιρετικά περίπλοκα (βλ. εντελώς ενδεικτικά και πάλι τον πίνακα σύγκρισης Ευρώπης-Βόρειας Αμερικής στο Hérubel 2008, 146, καθώς και το «αναχρονιστικό» (με την έννοια που χρησιμοποιεί τον όρο ο Vico· βλ. Aravamudan 2001) εγχείρημα της *Global Renaissance* στο Singh 2009). Τέτοιοι «αναχρονισμοί» δεν αφορούν βέβαια μόνο την αναγέννηση (βλ. ενδεικτικά την εύγλωττη περιγραφή της Georgianna 2003 (ιδίως 153-154) για τη μεσαιωνική αγγλική λογοτεχνία).

- Η περιοδολόγηση που ακολουθούμε σε όλο το δυτικό κόσμο (και αποικιοκρατικό τω τρόπω και σε όλον τον υπόλοιπο¹¹) στηρίζεται στη λογική που εισηγήθηκε ο Πετράρχης το 14^ο αιώνα: υπάρχει η αρχαιότητα, ο λαμπρός κόσμος των αρχαίων, και το σήμερα, ο διαφορετικά λαμπρός κόσμος των μοντέρνων, που επαναπροσεγγίζει τους αρχαίους με ποικίλους τρόπους. Το ενδιάμεσο διάστημα ανάμεσα στους αρχαίους και τους μοντέρνους είναι ο «μέσος αιώνας», ο μεσαίωνας.¹²
- Το σήμερα του Πετράρχη βέβαια είναι για μας παρελθόν. Και οι ανθρωπιστικές επιστήμες μέσα από διαφωνίες και επίπονες συζητήσεις προχώρησαν τον 20^ό αιώνα σε νέες περιοδολογήσεις: αρχαιότητα, μεσαίωνας, πρώιμοι νεότεροι χρόνοι, νεότεροι χρόνοι, σύγχρονη μεταμοντέρνα εποχή (λειτουργεί ίσως καλύτερα στα αγγλικά όπου οι τρεις τελευταίοι όροι είναι *early modern, modern, post-modern*). Τα όρια βέβαια εξακολουθούν να είναι το ίδιο προβληματικά όσο και τα όρια της αναγέννησης.¹³
- Το *early modern* (οι πρώιμοι νεότεροι χρόνοι ή πρώιμη νεωτερικότητα), όπως έχει αποδειχθεί, είναι μια εφεύρεση της βικτωριανής Αγγλίας που ήρθε να αντικαταστήσει σιγά-σιγά τους όρους που αναφέρθηκαν παραπάνω (από την αναγέννηση κε.).¹⁴ Είναι όρος-ομπρέλα που επιστρατεύτηκε από επιστήμονες της σχολής του νέου ιστορισμού και του πολιτισμικού υλισμού κυρίως από τη δεκαετία του 1980 κ.ε., για να υπονομεύσει τις περιοδολογήσεις ενός γραμμικού στη σύλληψή του χρόνου και την αποκλειστική μέχρι τότε εστίαση των επιστημόνων στην κουλτούρα της ευρωπαϊκής ελίτ και στα πολιτισμικά δημιουργήματα του υψηλού/λόγιου πολιτισμού.¹⁵ Δεν είναι όμως όρος χωρίς προβλήματα: εστιάζει για άλλη μία φορά προνομιακά (και για αυτό ενοχλητικά) στη νεωτερικότητα (*modernity*) με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την οπτική των ανθρώπων που τον υιοθετούν.¹⁶ Επιπλέον, περιέχει εξ ορισμού μια υποτίμηση: το πρώιμο δείχνει κάτι που δεν είναι πλήρως ανεπτυγμένο, κάτι ατροφικό και άρα υποδεέστερο.¹⁷ Και σε καμία περίπτωση δε μας απαλλάσσει από την έννοια της συνέχειας: ναι μεν δεν έχουμε να κάνουμε πια με κινήματα/εποχές που διαδέχονται αρμονικά το ένα το άλλο σε ένα γραμμικό χρόνο στην ιστορία των μεγάλων λευκών ευρωπαίων ανδρών και πάλι όμως υποβάλλει τη συνέχεια, μετατοπίζοντας απλώς το εστιακό σημείο στο μοντέρνο. Δημιουργεί έτσι μια διαρκώς επεκτεινόμενη «μοντέρνα» εποχή, που ξεκινάει από το μεσαίωνα και εκτείνεται μέχρι το «σήμερα», το οποίο κάθε μέρα μεγαλώνει.

¹¹ Βλ. ενδεικτικά Ng 2003 (με έμφαση στην αυτοκρατορική Κίνα).

¹² Βλ. Gombrich 2001. Όπως χαρακτηριστικά σχολιάζει ο Cohen 2013, 128 (αυτή και όλες οι υπόλοιπες μεταφράσεις παραθεμάτων είναι δική μου), «ο μεσαίωνας φέρει έναν περίεργο προσδιορισμό τον οποίο δε διάλεξαν οι μελετητές του» και τον οποίο, προσθέτω, αγνοούσαν και οι άνθρωποι στους οποίους αναφέρεται (κανένας «μεσαιωνικός» άνθρωπος δεν αντιλαμβανόταν τον εαυτό του ως τέτοιο, γιατί απλούστατα η έννοια του «μεσαίωνα» είναι εφεύρεση της αναγέννησης).

¹³ Βλ. πολύ ενδεικτικά Cooper 2013.

¹⁴ Βλ. Thompson 2013, 72 για βασική βιβλιογραφία.

¹⁵ Στο σημείο αυτό παραφράζω τον Thompson 2013, 72, ο οποίος επίσης ορθά επισημαίνει ότι ο όρος «*‘renaissance’ is hopelessly Eurocentric*».

¹⁶ Ο Thompson (2013, 72) θεωρεί ότι οι μελετητές που τον υιοθετούν τείνουν να είναι πιο «προοδευτικοί» σε σχέση με τους μελετητές που μιλάνε για «αναγέννηση» και ίσως να έχει δίκιο. Για μένα πάντως το πρόβλημα, πέρα από την προβολή της «νεωτερικότητας» στους «προνεοτερικούς» χρόνους, είναι ότι ο όρος «πρώιμο νεότερο» (και «πρώιμο νεοελληνικό») στερείται ιστορικής τεκμηρίωσης και με αυτή την έννοια είναι «ανιστορικός» και «ψευδώνυμος» (βλ. Καπλάνης 2011, 491-492 και 507). Εξακολουθεί όμως να είναι καλύτερος από τους άλλους όρους που έχουμε στη διάθεσή μας, όπως έχω δείξει αλλού (βλ. Kaplanis 2009).

¹⁷ Βλ. Paig 2001, 407.

Στο πλαίσιο αυτού του προβληματισμού, ας προχωρήσουμε σε μία σύντομη παρουσίαση των τριών ζευγών κρητικών ποιητών που έχω επιλέξει για τη σημερινή ανακοίνωσή μου και που θα μας βοηθήσουν να καταλάβουμε τις «ασυγχρονίες του ομόχρονου» που εμφανίζονται στον τίτλο της.

1. Σ. Σαχλίκης (c. 1330-μετά το 1391) και Λ. Ντελλαπόρτας (c. 1330-1419/20)

Γεννημένοι στο Κάστρο γύρω στα 1330 και οι δύο ποιητές μάς είναι αρκετά γνωστοί χάρη στις πληροφορίες που μας παρέχουν οι ίδιοι στο έργο τους, αλλά και χάρη στις αρχαικές έρευνες του Μανούσακα και του van Gemert.¹⁸ Ο Σαχλίκης γράφει το σωζόμενο έργο του σε δύο φάσεις, ανάμεσα στα 1364 και 1371 και ανάμεσα στα 1385 και 1390, ενώ ο Ντελλαπόρτας λίγα χρόνια αργότερα, μεταξύ 1403 και 1411.¹⁹ Οι δύο ποιητές διάγουν βίους παράλληλους και ανάμεσα στα έργα τους υπάρχουν ομοιότητες, αλλά κυρίως διαφορές, που έχουν επισημανθεί εδώ και καιρό από τους σχετικούς μελετητές. Παραθέτω τη συνοπτική διαφωτιστική σύγκριση του van Gemert:²⁰

Ένας συγγραφέας τον οποίο σίγουρα γνώριζε ο Ντελλαπόρτας και στο έργο του οποίου φαίνεται να αντιδρά έμμεσα, είναι ο Στέφανος Σαχλίκης... Οι ζωές τους είναι εν μέρει παράλληλες: είναι σύγχρονοι, φυλακίζονται και οι δύο γύρω στα 1363-4 για αντίσταση στις αρχές και, εξαιτίας μιας γυναίκας, βρίσκονται στη φυλακή για μεγαλύτερο διάστημα, οπότε αρχίζουν να γράφουν. Στο έργο τους συνεχίζονται οι παράλληλες γραμμές: η φιλία, η διαφθορά των δικηγόρων και/ή των δικαστών, το είδος της λογοτεχνικής αυτοβιογραφίας, ένας κάποιος μισογυνισμός. Ωστόσο, πλάι στο έντονο χρώμα και την παράφορη ανανεωτική ορμή του Σαχλίκη ο Ντελλαπόρτας ωχρία. Ο Σαχλίκης παίρνει το υλικό του από τη ζωή και από προφορικές ελληνικές, ενδεχομένως και βενετικές, πηγές και είναι ακόμη σχετικά νέος (σαράντα χρόνων) όταν γράφει τα εκδικητικά του ποιήματα. Ο Ντελλαπόρτας, από την άλλη, είναι γύρω στα εβδομήντα πέντε και είναι, ή παριστάνει ότι είναι, νομιμόφρων πολίτης που βασίζεται στη Βίβλο και σε άλλα γραπτά κείμενα· ο τόνος του είναι διδακτικός, περισσότερο όμως από οτιδήποτε άλλο, πληγωμένος... Τη στιγμή που αρχίζει να γράφει... προτιμά την παράδοση, το Βυζάντιο περισσότερο παρά τη δυτική Ευρώπη, και απορρίπτει τις δύο καινοτομίες του Σαχλίκη: την ομοιοκαταληξία και μια περισσότερο διαλεκτική γλώσσα.

2. Π. Μπεργαδής και Ι. Πικατόρος (β' μισό 15ου αι.)

Για το επόμενο ζεύγος ποιητών μόνον εικασίες μπορούν να γίνουν για την ταύτισή τους με ιστορικά πρόσωπα, οι οποίες μάλιστα δεν είναι καθολικά αποδεκτές. Ας δεχτούμε όμως συμβατικά τις ταυτίσεις που έχουν προτείνει με επιφύλαξη οι δύο έγκριτοι ολλανδοί κρητολόγοι Bakker και van Gemert: του Ιωάννη Πικατόρου με το Ρεθεμνιώτη Ioannes Picator/de Picatoribus, που απαντά σε έγγραφα των ετών 1487-1490 και πρέπει να γεννήθηκε γύρω στα 1465-1470, και του Μπεργαδή με κάποιον Petrus Bergadhin, ένα δεύτερης γενιάς βενετοκρητικό ευγενή, κάτοικο του Χάνδακα, που απαντά σε έγγραφα των ετών 1463-1495 και το 1502 έχει πια πεθάνει.²¹ Σύμφωνα με τους ολλανδούς νεοελληνιστές, οι δύο ποιητές

¹⁸ Για τον Ντελλαπόρτα βλ. Μανούσακας 1995, ενώ για το Σαχλίκη βλ. κυρίως van Gemert 1980 και πρβλ. Καπλάνης 2011, όπου συγκεντρωμένη η σχετική βιβλιογραφία.

¹⁹ Για τα ποιήματα του Σαχλίκη και τις χρονολογήσεις τους βλ. Καπλάνης 2011, 495 και αντίστοιχα για το έργο του Ντελλαπόρτα βλ. την εισαγωγή της έκδοσης Μανούσακας 1995. Νέα έκδοση των ποιημάτων του Σαχλίκη αναμένεται σύντομα σε επιμέλεια van Gemert και Μαυρομάτη.

²⁰ Van Gemert 1997, 69-70.

²¹ Βλ. Bakker και van Gemert 2008, 6-7 (το βιβλίο είναι η κριτική έκδοση της *Ρίμας θρηνητικής*). Για τον *Απόκοπο* του Μπεργαδή βλ. την έκδοση Vejleskov 2005. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο Vejleskov δεν αποδέχεται ούτε τη μία ταύτιση ούτε την άλλη (βλ. Vejleskov 2005, 37).

τοποθετούνται στο δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα, ο Μπεργαδής θεωρείται 20 περίπου χρόνια μεγαλύτερος από τον Πικατόρο και ο *Απόκοπος* έργο αρχαιότερο από τη *Ρίμα θρηνητική*.²²

Το τελευταίο στοιχείο υποδηλώνει ότι ο Πικατόρος είχε υπόψη του τον *Απόκοπο* του Μπεργαδή, όταν συνέθετε τη δική του κατάβαση, τη *Ρίμα θρηνητική εις τον πικρόν και ακόρεστον Άδην*, πράγμα καθόλου βέβαιο. Η στενή θεματική σχέση όμως των δύο έργων, αλλά και η βαθιά διαφοροποίησή τους στον ποιητικό χειρισμό των ίδιων θεμάτων είναι δεδομένη και ξεκάθαρη, έστω κι αν δε γνωρίζουμε ποιο προηγείται και ποιο έπεται. Ο van Gemert σε παλιότερη μελέτη του, του 1992, στην οποία επιχειρούσε συγκριτική ανάλυση των κοινών μοτίβων, καθώς και των ομοιοτήτων και των διαφορών των δύο έργων, κατέληγε στο συμπέρασμα πως «ο Μπεργαδής έγραψε το έργο του σαν απάντηση και αντίδραση στο μεσαιωνικό πνεύμα της *Ρίμας θρηνητικής*».²³ Τα κύρια επιχειρήματά του συνοπτικά ήταν:²⁴

α) ο Πικατόρος είναι ο μεσαιωνικός ποιητής που ακολουθεί την ελληνική παράδοση γύρω από τον Άδη και τη δυτική των φρικιαστικών καταβάσεων στον Κάτω Κόσμο.

β) ο τρόπος εργασίας του ποιητή του *Απόκοπου* είναι αναγεννησιακός. Αντιστρέφει και υποσκάπτει τις καθιερωμένες ιδέες για τον Κάτω Κόσμο. Όλο το ποίημά του, από το εισαγωγικό κυνήγι ως τη μνήμη και τη ζωντάνια των νεκρών, είναι το αρνητικό του ποιήματος του Πικατόρου.

Το 2008 όμως ο ίδιος μελετητής (μαζί με τον Bakker), επιδεικνύοντας επιστημονική ωριμότητα και γενναιότητα, σημείωνε.²⁵

Το γεγονός ότι τα δύο έργα διαφέρουν τόσο ριζικά μπορεί να οδηγήσει σε διαφορετικό συμπέρασμα. Άλλωστε οι έννοιες «μεσαιωνικός» και «αναγεννησιακός»... δεν αποδεικνύουν αναγκαστικά μια διαχρονική εξέλιξη, αλλά θα μπορούσαν εξίσου καλά να αναφέρονται σε δύο αντιλήψεις που κυριαρχούσαν την ίδια περίοδο στα ίδια στρώματα της κρητικής κοινωνίας. Το μόνο σίγουρο είναι ότι ο *Απόκοπος* και η *Ρίμα θρηνητική* είναι έργα σύγχρονα, γραμμένα από ποιητές που αντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικούς κόσμους.

3. Β. Κορνάρος (1553-1613/4) - Γ. Χορτάτσης (1555-1609/10)

Η περίπτωση του τρίτου ζεύγους κρητικών ποιητών, του Χορτάτση και του Κορνάρου, είναι βέβαια πολύ πιο γνωστή. Με τους ποιητές αυτούς έχουμε σταθεί μάλλον πιο τυχεροί σε ό,τι αφορά την ταύτισή τους με συγκεκριμένα ιστορικά πρόσωπα, αν και θα πρέπει να υπογραμμιστεί πως σήμερα πλέον η ταύτιση του Χορτάτση με το Γεώργιο Χορτάτση του Ιωάννη (1555-1609/10), που είχε προτείνει παλιότερα ο Σπύρος Ευαγγελάτος, φαίνεται ότι αμφισβητείται και από τον ίδιο,²⁶ ενώ ούτε για την ταύτιση του Κορνάρου με το Βιτσέντζο Κορνάρο του Ιακώβου (1553-1613/4), που είχε προτείνει ο Παναγιωτάκης, υπάρχει καθολική συμφωνία των μελετητών.²⁷ Και στην περίπτωση αυτή πάντως έχουμε να κάνουμε με δύο ποιητές που ζουν στον ίδιο τόπο, την ίδια εποχή και που γράφουν έργα με έντονο

²² Βλ. Bakker και van Gemert 2008, 8, ενώ ο Vejleskov τοποθετεί μόνο τον Πικατόρο στο δεύτερο μισό του 15^{ου} αι. και τον Μπεργαδή στο πρώτο μισό με την εξής, προβληματική κατά τη γνώμη μου, συλλογιστική: «exactly because of the innovative character, and also because of the many realistic elements and the clear Italian inspiration, I personally find it more probable that [*Αποκοπος*] should have been composed c. 1410-20, at the time of Dellaportas and Falieros, than c. 1470-80, at the time of Sklentzas, Choumnos and Plousiadanos» (Vejleskov 2005, 38).

²³ Van Gemert 1992, 112.

²⁴ Όπως τα συνοψίζουν οι Bakker και van Gemert 2008, 43-44 (οι υπογραμμίσεις των όρων δικές μου).

²⁵ Bakker και van Gemert 2008, 44.

²⁶ Για την ταύτιση βλ. ενδεικτικά Ευαγγελάτος 2000, ενώ για την αναίρεσή της από τον ίδιο τον Ευαγγελάτο βλ. Κριαράς και Πηδώνια 2007, 107-108 σημ. 6.

²⁷ Για την ταύτιση, που την έχουν αποδεχτεί οι περισσότεροι μελετητές, βλ. τα άρθρα στον τόμο Παναγιωτάκης 2001, ενώ για αντιρρήσεις βλ. κυρίως Ευαγγελάτος 1985 και 1989.

διακειμενικό διάλογο και σημαντικές διαφορές. Η *Ερωφίλη* του Χορτάτση, γραμμένη μεταξύ 1595 και 1600, έχει διαβαστεί ως αντιστροφή του *Ερωτόκριτου* του Κορνάρου, που γράφεται και αυτός γύρω στα 1600.²⁸ Τα δύο έργα είναι και πάλι σύγχρονα, αλλά οι αντιλήψεις που απηχούν αντιπροσωπεύουν για ακόμη μία φορά δύο πολύ διαφορετικούς κόσμους: ο *Ερωτόκριτος* ζει στον ισορροπημένο και αρμονικό κόσμο της αναγέννησης σε όλα τα επίπεδα (ποιητικό, μετρικό, θεματικό),²⁹ δανειζόμενος πρότυπα από τον Αγιόστο και την ποιητική των μοντέρνων,³⁰ ενώ η *Ερωφίλη* είναι μια κατεξοχήν μπαρόκ τραγωδία που προβάλλει ακριβώς την ανισορροπία, την αστάθεια και τη φρίκη του μπαρόκ.³¹ Τα τελευταία χρόνια μάλιστα πληθαίνουν συνεχώς οι φωνές που θεωρούν την *Ερωφίλη* προγενέστερη του *Ερωτόκριτου*.³²

Ως εδώ δηλαδή έχουμε δει τρία ζεύγη ποιητών που το καθένα ζει και γράφει την ίδια εποχή στον ίδιο τόπο, ακολουθώντας πολύ διαφορετικές αντιλήψεις και επιταγές: το 14ο αι. ο Σαχλίκης συνθέτει έναν πολύχρωμο, πολύβουο ποιητικό κόσμο, όπου παρελαύνουν πόρνες, ρουφιάνες, μαυλίστρες, αλλά και ζαράκηδες, τοκογλύφοι, χωριάτες μαχαιροβγάλτες, αστοί δικηγόροι, ξένοι μισθοφόροι, κ.ά., με σημαντικά αναγεννησιακά χαρακτηριστικά. Ο Ντελλαπόρτας από την άλλη συνθέτει το δικό του έργο ως αντίδραση στην ποίηση του Σαχλίκη, επιλέγοντας μια συντηρητική στροφή στην ηθικοδιδασκτική ποίηση που αντλεί τα πρότυπά της από τη βυζαντινή γραμματεία (είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι 450 από τους 3166 στίχους του εκτενέστερου έργου του είναι δανεισμένοι από τη *Διόπτρα* του Φίλιππου Μονότροπου).³³ Το 15^ο αιώνα ο Μπεργαδής και ο Πικατόρος, προφανώς απαντώντας ο ένας στον άλλον, αλλά χωρίς να ξέρουμε ποιος σε ποιον, θα συνθέσουν δύο καταβάσεις στον Άδη, ο μεν Μπεργαδής εμπνεόμενος από αναγεννησιακά ο δε Πικατόρος από δυτικά μεσαιωνικά πρότυπα. Τον επόμενο αιώνα ο Χορτάτσης και ο Κορνάρος θα καταπιαστούν κι αυτοί στην *Ερωφίλη* και τον *Ερωτόκριτο* με κοινά ή έστω παρόμοια θέματα, αλλά ακολουθώντας το πνεύμα του μπαρόκ και της αναγέννησης αντίστοιχα.

Από τα παραπάνω στοιχεία, και αν ισχύουν οι χρονολογήσεις και οι σειρές των έργων που έχουν προταθεί από τους μελετητές, θα μπορούσε να προκύπτει ένα ενδιαφέρον σχήμα: σε καθεμία από τις περιπτώσεις που είδαμε, το νέο κάθε φορά πνεύμα που κομίζει το έργο ενός ποιητή προκαλεί μια «συντηρητική» αντίδραση που αποτυπώνεται στο έργο του άλλου: ο καινοτόμος μα και αθυρόστομος αναγεννησιακός Σαχλίκης προκαλεί την ηθικοδιδασκτική βυζαντινίζουσα αντίδραση του Ντελλαπόρτα,³⁴ ο αναγεννησιακός υμνητής της ζωής

²⁸ Για τη χρονολόγηση της *Ερωφίλης* και τη χρονολογική σχέση της με τα άλλα δύο γνωστά έργα του Χορτάτση βλ. Κριαράς και Πηδώνια 2007, 108-109, όπου και βασική βιβλιογραφία. Για το κείμενο βλ. Αλεξίου και Αποσκήτη 1988, καθώς και την πρόσφατη «φωνοτονική» έκδοση Bancroft-Marcus 2013, 150-319. Για τη χρονολόγηση και το κείμενο του *Ερωτόκριτου* βλ. Αλεξίου 2000. Την *Ερωφίλη* ως «αντιστροφή του *Ερωτόκριτου*» διαβάζει ο Δανέζης 2000, 174.

²⁹ Βλ. Δανέζης 2000.

³⁰ Η σχέση του με τον *Orlando furioso* είναι βέβαια γνωστή από παλιά (βλ. λ.χ. Κριαράς 1938), ενώ τη σχέση του με την ποιητική των μοντέρνων υπέδειξε στο Καπλάνης 2006.

³¹ Βλ. Δανέζης 2000· πρβλ. Χατζηνικολάου 2007. Για τις πλούσιες τύχες του μπαρόκ (και αργότερα και του ροκοκό) στην ελληνική δραματουργία, που μόλις τα τελευταία χρόνια έγιναν γνωστές, βλ. Πούχγερ 2006.

³² Βλ. χαρακτηριστικά Bakker 2006, Bancroft-Marcus 2006, καθώς και την πρόσφατη ανακοίνωση της Δελιγιαννάκη «Η ανάγνωση της *Ερωφίλης* στον *Ερωτόκριτο*» στο συνέδριο *Neograeca Medii Aevi VII - Χαρτογραφώντας τη δημόδη λογοτεχνία (12ος-17ος αι.)* του 2012.

³³ Βλ. Μανούσακας 1995, 63 (και 57-95 για τις πηγές του ποιήματος γενικότερα).

³⁴ Ας σημειωθεί όμως επίσης, για να κάνει την εικόνα πιο περίπλοκη, αυτό που επισημαίνει ο van Gemert 1997, 70, ότι «ως ιστορικό πρόσωπο, ο Ντελλαπόρτας είναι εκπρόσωπος της Νέας Κρήτης του 1350 περίπου, από την οποία ξεπήδησε επίσης η Επανάσταση του Αγίου Τίτου (1363-4), των αρχών της Αναγέννησης, γεμάτης επιχειρηματικό πνεύμα».

Απόκοπος του Μπεργαδή προκαλεί το μεσαιωνικό φρικτό όραμα του θανάτου της *Ρίμας* του Πικατόρου, η δε μπαρόκ τραγωδία του Χορτάτση προκαλεί το αναγεννησιακό ρομάντσο του Κορνάρου.³⁵ Ωστόσο, οι χρονολογικές σειρές των έργων δεν είναι βέβαιες (ή για να ακριβολογήσω είναι σχεδόν βέβαιη η πρώτη, πολύ αβέβαιη η δεύτερη, και πολύ πιθανή η τρίτη) και σε κάθε περίπτωση δεν έχουν τόση σημασία.

Εκείνο που έχει ίσως σημασία να αναρωτηθούμε, ύστερα από όλα αυτά, είναι κατά πόσο νομιμοποιούμαστε να στριμώχνουμε όλα αυτά τα έργα κάτω από την ταμπέλα της λογοτεχνίας της αναγέννησης ή, ακόμη χειρότερα, όπως έκανε ο Vittì στην τελευταία αναθεώρηση της *Ιστορίας της λογοτεχνίας* του, κάτω από τον άστοχο τίτλο «Η βυζαντινή κληρονομιά».³⁶ Η απάντηση ελπίζω είναι προφανής: δε νομιμοποιούμαστε. Έργα με αναγεννησιακό, μπαρόκ ή βυζαντινό και μεσαιωνικό χαρακτήρα δεν μπορούν να στοιβάζονται κάτω από την ίδια ταμπέλα, ας πούμε της αναγέννησης, με το πρόσχημα ότι η τελευταία είναι μια «εποχή». Άλλωστε, εδώ και χρόνια ο Ernst Gombrich έχει δείξει με πολύ πειστικό τρόπο, μιλώντας μάλιστα για την κατεξοχήν αναγεννησιακή λογοτεχνία και τέχνη, την ιταλική, ότι η αναγέννηση δεν είναι εποχή· στην καλύτερη περίπτωση, και αυτή είναι η ιταλική, πρόκειται για κίνημα (μεταφράζω ελεύθερα).³⁷

Ένα «κίνημα» είναι κάτι που διακηρύσσεται. Προσελκύει φανατικούς οπαδούς, από τη μια μεριά, οι οποίοι δεν είναι ανεκτικοί προς οτιδήποτε δεν ανήκει στο κίνημα, και περιστασιακούς θιασώτες, που έρχονται και φεύγουν· σε κάθε κίνημα υπάρχει ένα φάσμα έντασης, όπως επίσης συνήθως υπάρχουν και διάφορες φράξιες και πτέρυγες. Υπάρχουν επίσης και αντίπαλοι και κυρίως πολλοί ουδέτεροι θεατές που έχουν άλλες έγνοιες.

Στις υπόλοιπες περιπτώσεις όπου τίποτε δε διακηρύχτηκε, όπως στη νεοελληνική, η αναγέννηση είναι ένα ρεύμα, μία τάση. Μπορεί ασφαλώς να είναι ένα κυρίαρχο ή σημαίνον ρεύμα. Και στην Κρήτη ήταν όντως σημαίνον, πιθανόν και κυρίαρχο, αν και το τελευταίο δεν είναι και τόσο ξεκάθαρο, αν λάβει κανείς υπόψη του τη συνολική λογοτεχνική παραγωγή· και γίνεται βέβαια ακόμη λιγότερο κυρίαρχο ή σημαίνον, αν λάβει κανείς υπόψη του και τη γραμματειακή παραγωγή στον υπόλοιπο ελληνόφωνο κόσμο, βενετοκρατούμενο και μη.³⁸

Επιπλέον τα παραδείγματα που επικαλέστηκα νομίζω δείχνουν ξεκάθαρα πως δε νομιμοποιούμαστε πια να διαιωνίζουμε τα σχήματα της γραμμικής εξέλιξης που θέλουν τη μία «εποχή» να διαδέχεται αρμονικά την άλλη ούτε καν με το πρόσχημα της αναγκαιότητας της σχηματοποίησης και της υποτιθέμενης διδακτικής διευκόλυνσης. Αναρωτιέμαι ειλικρινά ποιον διευκολύνω με σχήματα που έχουν ελάχιστο ή και κανένα αντίκρουσμα στην πραγματικότητα των πηγών και των κειμένων με τα οποία δουλεύουμε και που θα καταρρεύσουν σαν χάρτινος πύργος με την πρώτη πιο προσεκτική μελέτη και έρευνα. Εκτός

³⁵ Και σε αυτές τις περιπτώσεις όμως η εικόνα είναι πιο πολύπλοκη: έτσι, έχουν υπάρξει αναγνώσεις του *Απόκοπου* που υπονομεύουν τον ύμνο στη ζωή (βλ. λ.χ. την ανάγνωση του Καλλίνη σε αυτά εδώ τα πρακτικά) και άλλες που πλάνη στα αναγεννησιακά στοιχεία φωτίζουν εξίσου τις μεσαιωνικές/υστερομεσαιωνικές καταβολές του (βλ. λ.χ. Rincón 2014), στις φρικτές εικόνες του Άδη του Πικατόρου έχουν ενσωματωθεί ποικίλα στοιχεία, όχι μόνο δυτικά μεσαιωνικά (βλ. Bakker και van Gemert 2008, 41-62), ενώ και στον *Ερωτόκριτο* υπάρχουν στοιχεία που θα μπορούσαν να θεωρηθούν κατεξοχήν μπαρόκ, όπως λ.χ. τα εμβλήματα (για τα οποία βλ. Morgan 1971[1967]).

³⁶ Βλ. Vittì 2003, 11-45, όπου κάτω από αυτόν τον τίτλο μπαίνει και ο Σαχλίκης και ο Φαλιέρος και ο Μπεργαδής, που έχουν από ελάχιστη έως καμία σχέση με τη «βυζαντινή» κληρονομιά από οποιαδήποτε άποψη.

³⁷ Gombrich 2001, 35.

³⁸ Το θρησκευτικό ψυχοφελές ανάγνωσμα (και όχι η καινοτόμα λογοτεχνία) είναι αυτό που διατηρεί την πρωτοκαθεδρία στη γραμματειακή παραγωγή του ελληνισμού όχι μόνο στα χρόνια για τα οποία μιλάμε, αλλά ακόμη και πολύ αργότερα, στις αρχές του 19ου αι., όταν ο διαφωτισμός και το «νεωτερικό» βιβλίο έχει κάνει για τα καλά την εμφάνισή του (βλ. Ηλιού 1997, νς'-νθ').

βέβαια αν ελπίζω ότι οι φοιτήτριες και οι φοιτητές μου δε θα κάνουν ποτέ μια τέτοια μελέτη. Ακόμη και έτσι όμως το να τους μεταφέρω ιδεολογήματα που λειτουργούν σαν παραμορφωτικοί φακοί για την αντίληψη που αποκτούν και για τη λογοτεχνία και για την ιστορία –και εντέλει και για την ταυτότητα και τον εαυτό τους– δεν έχει νόημα σε μια δημοκρατική κοινωνία και καλό θα ήταν ως δάσκαλοι και επιστήμονες να αναθεωρήσουμε τις απόψεις μας για τα οργανωτικά αυτά σχήματα.

Προεκτείνοντας λίγο τις σκέψεις των Bakker και van Gemert που είδαμε παραπάνω (ότι δηλαδή «οι έννοιες «μεσαιωνικός» και «αναγεννησιακός»... δεν αποδεικνύουν αναγκαστικά μια διαχρονική εξέλιξη, αλλά... αναφέρονται σε δύο αντιλήψεις που κυριαρχούσαν την ίδια περίοδο στα ίδια στρώματα της κρητικής κοινωνίας»), στο σημείο αυτό θα επικαλεστώ κάποιες βασικές θεωρητικές διακρίσεις και έννοιες, οι οποίες θα μας βοηθήσουν, πιστεύω, και να καταλάβουμε τι γίνεται στην περίπτωση (και) της νεοελληνικής λογοτεχνίας και να το περιγράψουμε καλύτερα. Το 1935 ο Ernst Bloch ξεκινούσε το σημαντικό δοκίμιό του για τη «μη-ομοχρονία» (*Ungleichzeitigkeit, non-contemporaneity*) και τη διαλεκτική της ως εξής:³⁹ «Δε ζουν όλοι οι άνθρωποι στο ίδιο Τώρα. Ζουν έτσι μόνον εξωτερικά, εξαιτίας του γεγονότος ότι μπορούν να ιδωθούν [όλοι] σήμερα. Όμως αυτό δε σημαίνει ότι ζουν και στον ίδιο χρόνο με τους άλλους». Ως το τέλος της ανάλυσής του βέβαια ο Bloch θα υποστηρίξει ότι «θα έπρεπε» να ζουν στον ίδιο χρόνο,⁴⁰ αλλά αυτό δεν αλλάζει τη σημασία των δοκιμίων του στην ιστορία της ευρωπαϊκής σκέψης, καθώς αποτελούν προσπάθεια αντιμετώπισης του Hitler και της ανόδου του φασισμού στη Γερμανία και επιπλέον εισηγούνται μια διαφορετική αντίληψη για την ιστορία. Για τον Bloch η ιστορία δεν είναι πλέον γραμμική, αλλά μια «πολυρυθμική και πολυχωρική οντότητα».⁴¹ Βάζοντας πλάι στο ρυθμό και το χώρο τη διάσταση του χρόνου, ο Bloch όχι μόνο έκανε γνωστή την έννοια της «μη-ομοχρονίας», αλλά και έθεσε τα θεμέλια για την ανάπτυξη νεότερων θεωριών και εννοιών, όπως λ.χ. της «ομοχρονίας του μη-ομόχρονου» του Reinhart Koselleck, που αφορά τη «διαφοροποιητική κατηγοριοποίηση ιστορικών ακολουθιών [που] περιλαμβάνονται στην ίδια φυσική χρονολογία... μια ποικιλία χρονικών επιστρώσεων διαφορετικής διάρκειας... [αλλά και] διάφορες προεκτάσεις του χρόνου... [που] αναφέρονται στην προγνωστική δομή του ιστορικού χρόνου».⁴² Μιλώντας για την έννοια αυτή, ο μελετητής του Koselleck, Niklas Olsen, ορθά παρατηρεί ότι δε γεννήθηκε σε «διανοητικό κενό» και επεξηγεί:⁴³

Χωρίς να χρησιμοποιεί την πλήρη έννοια της ομοχρονίας του μη-ομόχρονου [*die Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen*], αλλά με τρόπο ανάλογο με εκείνον του Koselleck, ο Bloch αναφέρθηκε στη χρονική μεταφορά των επιστρώσεων [*Schichten*] για να περιγράψει αυτό που είχε συλλάβει ως ένα βασικό χαρακτηριστικό της νεωτερικότητας: ότι κοινωνικές

³⁹ Bloch 1991, 97. Το βιβλίο του Bloch *Erbschaft dieser Zeit* είναι μια συλλογή δοκιμίων που γράφτηκαν κυρίως στις αρχές του 1930 (το συγκεκριμένο απόσπασμα προέρχεται από δοκίμιο γραμμένο το Μάιο του 1932) και κυκλοφόρησαν στη Ζυρίχη το 1935. Χρησιμοποίησα και παραθέτω από την αγγλική μετάφραση.

⁴⁰ Όπως ορθά επισημαίνει ο Barrows 2011, 73, κρίνοντας το «μοντερνιστικό εγχείρημα» του Bloch. Σημειωτέον ότι αυτό δεν είναι το μόνο πρόβλημα της θεώρησής του· βλ. λ.χ. την κριτική παρουσίαση του Schäfer 2004, 116-118, όπου επισημαίνεται και η «χρονική αλαζονεία του συνδρόμου της νεωτερικότητας» που καθόριζε τη γλώσσα και το λεκτικό του Bloch.

⁴¹ Bloch 1991, 62: «History is no entity advancing along a single line, in which capitalism for instance, as the final stage, has resolved all the previous ones; but it is a *polyrhythmic and multi-spatial entity, with enough unmastered and as yet by no means revealed and resolved corners*».

⁴² Koselleck 2004, 95.

⁴³ Olsen 2012, 152.

και πολιτισμικές δομές του παρόντος συνεχίζουν να ανθούν στο παρόν, πλάι σε εκείνες που προϋπήρχαν, αλλά και σε εκείνες που κυοφορούν το μέλλον.

Ο λόγος για τον οποίο δεν υιοθέτησα στον τίτλο της ανακοίνωσής μου την «ομοχρονία του μη-ομόχρονου», αλλά προτίμησα να μιλήσω για «ασυγχρονίες του ομόχρονου» είναι γιατί θεώρησα προσφορότερο το ελαφρώς διαφορετικό μοντέλο των «ασύγχρονων ταχυτήτων» του Giesen, ο οποίος δε μιλάει πια για «επιστρώσεις», αλλά για «συσχετικά» γεγονότα, που καθορίζουν το σύστημα στο οποίο αναφέρονται και καθορίζονται από αυτό (και αντίστροφα), δίνοντας εντέλει έμφαση στην «κοινωνική κατασκευή» των διάφορων ταχυτήτων.⁴⁴ Σε κάθε περίπτωση όμως ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζει ο Koselleck την ιστορία και το χρόνο, οι διακρίσεις που κάνει ανάμεσα στο «φυσικό» και τον «ιστορικό» χρόνο, η έννοια των «πολλαπλών χρονικοτήτων» και τα υπόλοιπα ζητήματα που θέτει στην πολυδιάστατη θεωρία του,⁴⁵ παραμένουν κεντρικά για την κατανόηση και την περαιτέρω ανάλυση των θεμάτων που με απασχολούν εδώ. Καθώς όμως η θεωρία αυτή, όπως είναι μάλλον αναμενόμενο, έχει τα δικά της εσωτερικά προβλήματα και κυρίως έχει ποικίλως επανερμηνευτεί (ακόμη και παρερμηνευτεί), ιδίως σε ό,τι αφορά τα ζητήματα περιοδολόγησης,⁴⁶ και εγώ εδώ δεν έχω το χώρο να επεκταθώ χωρίς να αλλοιώσω ή να υπεραπλουστεύσω, εκείνο που θα επιχειρήσω να κάνω σύντομα παρακάτω είναι να δανειστώ τη διάκριση «φυσικός»/«ιστορικός» χρόνος και την έννοια των «πολλαπλών χρονικοτήτων» και να τις παρουσιάσω όπως τις αντιλαμβάνομαι εγώ, με παραδείγματα αντλημένα από τα πρώιμα νεοελληνικά.

Ο φυσικός χρόνος είναι ένα χρόνος κενός περιεχομένου: το 1453 για παράδειγμα είναι μια στιγμή του φυσικού χρόνου που μπορεί να μετρηθεί με διάφορα ανθρώπινα συστήματα (λ.χ. με το χριστιανικό σύστημα από τη γέννηση του Χριστού, ως έτος Εγείρας, από κτίσεως κόσμου, με αστρονομικό τρόπο, κοκ.), αλλά αντιπροσωπεύει απλώς μία χρονική στιγμή από τη δημιουργία του πλανήτη Γη ως πούμε, που είναι παντού η ίδια. Αντίθετα, ο ιστορικός χρόνος έρχεται να φορτίσει το φυσικό χρόνο με νόημα, που όμως είναι πολύ διαφορετικό κατά περίπτωση: το 1453 για παράδειγμα αποκτά πολύ διαφορετικό περιεχόμενο και σημαίνει κάτι πολύ διαφορετικό για τους Ρωμιούς, τους Εγγλέζους, τους Κινέζους και τους Αζτέκους. Επιπλέον σημαίνει κάτι πολύ διαφορετικό για τους Ρωμιούς της Πόλης και για τους Κρητικούς ή τους Λαρισαίους. Αλλά ακόμη σημαίνει πολύ διαφορετικά πράγματα για το Γεννάδιο Σχολάριο, το Βησσαρίωνα και το Χαλκοκονδύλη, αλλά και για έναν ανώνυμο χωρικό από την Πελοπόννησο ή μια γυναίκα από τη Μακεδονία. Από αυτή την άποψη ο φυσικός χρόνος 1453 ή η δεκαετία του 1590 ή το δεύτερο μισό του 18^{ου} αι. είναι κάτι πολύ διαφορετικό από τον αντίστοιχο ιστορικό τους χρόνο για μια δεδομένη ανθρώπινη κοινότητα. Αλλά και ανάμεσα στα μέλη αυτής της ανθρώπινης κοινότητας υπάρχουν σημαντικές διαφορές: στα παραδείγματα που παρουσίασα παραπάνω κάθε ζεύγος ποιητών-έργων που

⁴⁴ Βλ. χαρακτηριστικά Giesen 2004, 30-31: «The model of asynchronicity conceives of time as sequential reproduction, while the question of origin or of beginning is disregarded. This also affects the meaning of events. In the modernist or historicist paradigm the event was constituted by the juxtaposition of historically inconsistent elements at a particular moment in a particular locality. In the paradigm of asynchronous speed, events are generated by the logic of reproduction. The meaning of these events can only be understood by reference to the order or system, and order and system can, in their turn, only be reproduced and turned into tangible reality by events. Both are not inconsistent, but interrelated».

⁴⁵ Βλ. κυρίως Koselleck 2004, καθώς και Olsen 2012 και Jordheim 2012, όπου και συγκεντρωμένη η πρωτότυπη γερμανική και μεταφρασμένη στα αγγλικά σχετική βιβλιογραφία.

⁴⁶ Μια πολύ καλή επισκόπηση και ανάλυση των ερμηνειών και των παρερμηνειών προσφέρει το Jordheim 2012. Για μια χρήση του ερμηνευτικού σχήματος του Koselleck στα ελληνικά για την περιγραφή «μιας μη υπερϊστορικά νοούμενης νεοτερικότητας» (76) βλ. Πεχλιβάνος 2010.

είδαμε ήταν ομόχρονο, εμφανιζόταν δηλαδή στον ίδιο φυσικό χρόνο. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι ήταν και σύγχρονο από πλευράς ιστορικού χρόνου. Με άλλα λόγια, μέσα στην ομοχρονία τους ακολουθούσαν διαφορετικές τάσεις, ρεύματα, αντιλήψεις, «εποχές». Αυτό συμβαίνει ακριβώς γιατί ο ιστορικός χρόνος, και τότε και σήμερα και πιθανώς και πάντα, σε όλες τις λεγόμενες ιστορικές περιόδους, αποτελείται από διάφορες χρονικότητες που η καθεμιά τους έχει διαφορετική προέλευση, διαφορετική διάρκεια και κινείται με διαφορετικές ταχύτητες. Από αυτή την άποψη, ο ιστορικός χρόνος ποτέ δεν είναι γραμμικός και ομογενοποιημένος, αλλά είναι αντίθετα πολύπλοκος και πολυεπίπεδος.

Κάτι τέτοιο μπορεί κάλλιστα να εξηγήσει γιατί άνθρωποι που ζουν και δρουν στην ίδια εποχή, στον ίδιο τόπο, στην ίδια κοινωνία, απευθυνόμενοι συχνά στους ίδιους ανθρώπους και εμπνεόμενοι επίσης συχνά από τα ίδια θέματα έχουν τόσο διαφορετικές (κάποτε και αβυσσαλέα διαφορετικές) προσεγγίσεις. Από την άποψη αυτή είμαστε πλέον αναγκασμένοι, πιστεύω, να αναθεωρήσουμε όχι τις χρονολογήσεις των έργων, όπως κάναμε μέχρι τώρα, αλλά τις δικές μας προκαταλήψεις και τα δικά μας προκατασκευασμένα σχήματα. Η έννοια των πολλαπλών χρονικοτήτων, που θεωρώ ότι έχει μεγάλη ανταπόκριση στην πραγματικότητα και του ιστορικού και του βιωμένου από τον καθένα μας χρόνου, αποδεικνύει βέβαια τη ματαιότητα των οργανωτικών μας προσπαθειών, κυρίως σε ό,τι αφορά το ιστορικό και λογοτεχνικό παρελθόν, σχετικοποιεί την έννοια των ασυνεχειών και των ρήξεων,⁴⁷ έχει όμως το μεγάλο πλεονέκτημα ότι μπορεί να μας οδηγήσει σε δικαιότερες αποτιμήσεις των ίδιων των έργων και των διάφορων λογοτεχνικών και άλλων τάσεων και ρευμάτων, να μας επιτρέψει να κατανοήσουμε καλύτερα την πολυδιάστατη πραγματικότητα μέσα στην οποία εμφανίζονται, αλλά και να μας προφυλάξει στο μέλλον από συχνές μέχρι πρόσφατα προκαταλήψεις και σφάλματα. Ευτυχώς, για τις ιστορικογραμματολογικές μας προσεγγίσεις εξακολουθούμε να έχουμε στη διάθεσή μας έναν όρο-ομπρέλα που αγκαλιάζει ευρύχωρα τις διάφορες χρονικότητες και αυτός είναι βέβαια ο όρος «πρώιμα νεοελληνικά», παρά τα προβλήματά του, που τα έθεσα από την αρχή και που δεν τα θεωρώ αμελητέα. Αν θα θέλαμε ωστόσο να στραφούμε προς έναν εξίσου ευρύχωρο όρο, με μεγαλύτερη ιστορική θεμελίωση και για αυτό λιγότερο «αναχρονιστικό», ο μόνος που έχουμε στη διάθεσή μας είναι τα «ρωμαίικα»,⁴⁸ που έχει και αυτός τα προβλήματά του, αλλά φοβάμαι ότι οι προκαταλήψεις μας δε μας επιτρέπουν ακόμη ούτε καν να τον συζητήσουμε.

Βιβλιογραφία

- Αλεξίου, Στυλιανός, επιμ., *Βιτσέντζος Κορνάρος, Ερωτόκριτος*, κριτική έκδοση, εισαγωγή, σημειώσεις, γλωσσάριο, 4^η έκδοση, Αθήνα: Ερμής, 2000.
- Αλεξίου, Στυλιανός και Αποσκήτη, Μάρθα, επιμ., *Ερωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτη*, Αθήνα: Στιγμή, 1988.

⁴⁷ Πρβλ. όσα σημειώνει ο Jordheim 2012, 170: «Koselleck developed his theory of multiple temporalities, organized in the form of temporal layers that have different origins and duration and move at different speeds, as an alternative to the linear and empty time of periodization. Thus the fact that historical time is not linear and homogeneous but complex and multilayered accounts for the futility of all efforts to freeze history in order to delimit and define breaks, discontinuities, time spans, beginnings, and endings. Indeed, it accounts for the futility of periodization itself».

⁴⁸ Όπως έχω επιχειρήσει πρόσφατα να δείξω και με ποσοτικά και με ποιοτικά στοιχεία (βλ. Kaplanis 2014), σε όλους τους «πρώιμους νεοελληνικούς» χρόνους οι άνθρωποι είχαν και αυτοσυνειδησία και αυτοπροσδιορισμό: ήταν «Ρωμαίοι/Ρωμιοί» και η γλώσσα τους ήταν «ρωμαίικη/ρωμαί(ι)κα». Το αν όμως πρέπει ή μπορεί ο όρος αυτός να αντικαταστήσει τα «πρώιμα νεοελληνικά», ποια θα ήταν τα μειονεκτήματα και τα πλεονεκτήματα, πού και με ποια κριτήρια θα θέταμε τα όριά του, είναι ένα άλλο μεγάλο ζήτημα.

- Aravamudan, Srinivas, «The Return of Anachronism», *MLQ: Modern Language Quarterly*, 62/4 (2001) 331-353.
- Bakker, Wim, «Ερωτόκριτος και Ερωφίλη, διακεμενικότητα και ποίηση: ο Πανάρετος και ο Καρπόφορος στον Ερωτόκριτο», στο: Κακλαμάνης, Στ., επιμ., *Ζητήματα ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2006, 291-301.
- Bakker, Wim F. και van Gemert, Arnold F. (σε συνεργασία με τον Walter G. Brokaar), επιμ., *Ρίμα θρηνητική εις τον πικρόν και ακόρεστον Άδην: Ποίημα κυρ-Ιωάννου Πικατόρου εκ πόλεως Ρηθύμνης*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2008.
- Bancroft-Marcus, Rosemary E., «Chortatsis's *Erofil* and Kornaros's *Erotokritos*: Two masterworks of the Veneto-Cretan Renaissance», στο: Κακλαμάνης, Στ., επιμ., *Ζητήματα ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2006, 303-353.
- Bancroft-Marcus, Rosemary E., επιμ., *Georgios Chortatsis (fl. 1576-1596), Plays of the Veneto-Cretan Renaissance: A bilingual English-Greek edition in two volumes, with introduction, commentary, apparatus criticus, and glossary. Volume I: Texts and Translations*, Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Barrows, Adam, *The Cosmic Time of Empire: Modern Britain and World Literature*, Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 2011.
- Besserman, Lawrence, επιμ., *The Challenge of Periodization: Old Paradigms and New Perspectives*, New York-London: Garland, 1996.
- Bloch, Ernst, *Heritage of Our Times*, translated by Neville and Stephen Plaice, Cambridge: Polity, 1991.
- Burke, Peter, *The Renaissance*, Second edition, Basingstoke και New York: Palgrave, 1997.
- Cohen, Jeffrey Jerome, «In the Middle of the Early Modern», *Journal for Early Modern Cultural Studies*, 13/3 (2013) 128-132.
- Cooper, Helen, «The Origins of the Early Modern», *Journal for Early Modern Cultural Studies*, 13/3 (2013) 133-137.
- Crawforth, Hannah, «Linguistics, Lexicography, and the 'Early Modern'», *Journal for Early Modern Cultural Studies*, 14/2 (2014) 94-99.
- Δανέζης, Γιώργος, «Ελληνικό λογοτεχνικό μπαρόκ (ένα σκιαγράφημα)», στο: Κακλαμάνης, Στ., Μαρκόπουλος, Α. και Μαυρομάτης, Γ., επιμ., *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 2000, 171-186.
- Davis, Kathleen, *Periodization and Sovereignty: How Ideas of Feudalism and Secularization Govern the Politics of Time*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008.
- De Grazia, Margreta, «The Finite Renaissance», *Journal for Early Modern Cultural Studies*, 14/2 (2014) 88-93.
- Ευαγγελάτος, Σπύρος, *Προς την αλήθεια για τον Βιτσέντζο Κορνάρο: Ποιος ήταν ο ποιητής του «Ερωτόκριτου»*, Αθήνα: Κάκτος, 1985.
- Ευαγγελάτος, Σπύρος, *Και πάλι για τον «Ερωτόκριτο»: Προσπάθεια προσδιορισμού του ποιητή του*, Αθήνα: Καστανιώτης, 1989.
- Ευαγγελάτος, Σπύρος, «Πληροφορίες από έργα του Γεωργίου Χορτάτση, που φαίνεται ότι σχετίζονται με πληροφορίες για τον βίο και τον χαρακτήρα του Γεωργίου Χορτάτση του Ιωάννη (ci. 1555-1609/10)», στο: Κακλαμάνης, Στ., Μαρκόπουλος, Α. και Μαυρομάτης, Γ., επιμ., *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης και Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, 2000, 227-233.
- Georgianna, Linda, «Periodization and Politics: The Case of the Missing Twelfth Century in English Literary History», *MLQ: Modern Language Quarterly*, 64/2 (2003) 153-168.
- Giesen, Bernhard, «Noncontemporaneity, Asynchronicity and Divided Memories», *Time & Society*, 13/1 (2004) 27-40.
- Gombrich, Ernst H., «The Renaissance – Period or Movement?», στο: Black, Robert, επιμ., *Renaissance Thought: A Reader*, London and New York: Routledge, 2001, 23-46.
- Greenberg, Mitchell, «The Concept of 'Early Modern'», *Journal for Early Modern Cultural Studies*, 13/2 (2013) 75-79.
- Hérubel, Jean-Pierre V. M., «Historical Scholarship, Periodization, Themes, and Specialization: Implications for Research and Publication», *Journal of Scholarly Publishing*, 39/ 2 (2008) 144-155.

- Ηλιού, Φίλιππος, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα: Βιβλία-φυλλάδια. Τόμος Πρώτος: 1801-1818*, Αθήνα: Βιβλιολογικό Εργαστήριο/Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1997.
- Holton, David, *Μελέτες για τον Ερωτόκριτο και άλλα νεοελληνικά κείμενα*. Αθήνα: Καστανιώτης, 2000.
- Holton, David, επιμ., *Literature and Society in Renaissance Crete*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Jordheim, Helge, «Against Periodization: Koselleck's Theory of Multiple Temporalities», *History and Theory*, 51 (2012) 151-171.
- Καπλάνης, Τάσος Α., ««'Οπού κατέχει να μιλή με γνώση και με τρόπο...': η ποιητική θεωρία του Β. Κορνάρου μέσα από τα σχόλια ποιητικής του *Ερωτόκριτου*» στο: Κακλαμάνης, Στ. επιμ., *Ζητήματα ποιητικής στον Ερωτόκριτο*, Ηράκλειο: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, 2006, 369-394.
- Kaplanis, Tassos A. «'Modern Greek' in 'Byzantium'? The Notion of 'Early Modern' in Greek Studies», στο: Close, E., Couvalis, G., Frazis, G., Palaktsoglou, M. και Tsianikas, M., επιμ., *Greek Research in Australia: Proceedings of the 7th Biennial Conference of Greek Studies, Flinders University, June 2007*, Adelaide: The Flinders University of South Australia, 2009, 343-356.
- Καπλάνης, Τάσος Α., «Νέα λογοτεχνία, νέα ταυτότητα: Στέφανος Σαχλίκης (14ος αι.), ο πρώτος επώνυμος συγγραφέας της νεοελληνικής λογοτεχνίας», στο: Δημάδης, Κ. Α., επιμ., *Ταυτότητες στον Ελληνικό Κόσμο (από το 1204 μέχρι σήμερα). Πρακτικά του 4ου Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010)*, Αθήνα: Ευρωπαϊκή Ένωση Νεοελληνικών Σπουδών, 2011/2, 491-511.
- Kaplanis, Tassos A. «Antique Names and Self-Identification: *Hellenes, Graikoi, and Romaioi* from Late Byzantium to the Greek Nation-State», στο: Tziouvas, D., επιμ., *Re-imagining the Past: Antiquity and Modern Greek Culture*, Oxford: Oxford University Press, 2014, 81-97.
- Koselleck, Reinhart, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*, Translated and with an Introduction by Keith Tribe, New York: Columbia University Press, 2004 .
- Κουμανούδης, Στέφανος, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθιστών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Αθήνα: Ερμής, 1998.
- Κριαράς, Εμμανουήλ, *Μελετήματα περί τας πηγάς του Ερωτοκρίτου*, Αθήνα: Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, 1938.
- Κριαράς, Εμμανουήλ και Πηδώνια, Κομνηνή Δ., επιμ., *Γεωργίου Χορτάση Πανώρια*, κριτική έκδοση με εισαγωγή, σχόλια και λεξιλόγιο Εμμανουήλ Κριαρά, αναθεωρημένη με επιμέλεια Κομνηνής Δ. Πηδώνια, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2007.
- Liddell, Henry G., Scott, Robert, Stuart Jones, Henry και McKenzie, Roderick, *A Greek-English Lexicon with a Revised Supplement*, Oxford: Clarendon Press, 1996.
- Loomba, Ania, «Early Modern or Early Colonial?», *Journal for Early Modern Cultural Studies*, 14/1 (2014) 143-148.
- Lorenz, Chris, και Bevernage, Berber, επιμ., *Breaking Up Time: Negotiating the Borders between Present, Past and Future*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013.
- Mandell, Laura, «Digitizing the Archive: The Necessity of an 'Early Modern' Period», *Journal for Early Modern Cultural Studies*, 13/2 (2013) 83-92.
- Μανούσακας, Μανούσος Ι., επιμ., *Λεονάρδου Ντελλαπόρτα ποιήματα (1403/1411)*, έκδοση κριτική, εισαγωγή, σχόλια και ευρετήρια, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών (Κέντρο Ερεύνης το Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού), 1995.
- Menon, Madhavi, «Why I Do Not Speak Early Modern», *Journal for Early Modern Cultural Studies*, 14/1 (2014) 162-165.
- Morgan, Gareth, «Τα εμβλήματα του 'Ερωτόκριτου'», *Κρητικά Χρονικά*, 23 (1971) 9-51 (μετάφραση Ν. Μ. Παναγιωτάκη του Morgan, Gareth, «The emblems of 'Erotocritos'», *The Texas Quarterly*, 10 (1967) 241-268).
- Netzlöff, Mark, «The State and Early Modernity», *Journal for Early Modern Cultural Studies*, 14/1 (2014) 149-154.
- Ng, On Cho, «The Epochal Concept of 'Early Modernity' and the Intellectual History of Late Imperial China», *Journal of World History*, 14/1 (2003) 37-61.
- Olsen, Niklas, *History in the Plural: An Introduction to the Work of Reinhart Koselleck*, New York, Oxford: Berghahn, 2012.

- Παναγιωτάκης, Νικόλαος Μ., *Κρητική Αναγέννηση: Μελετήματα για τον Βιτσέντζο Κορνάρο*, επιμέλεια Κακλαμάνης, Στ. και Μαυρομάτης, Γ., Αθήνα: Στιγμή, 2001.
- Parr, James A., «A Modest Proposal: That We Use Alternatives to Borrowing (Renaissance, Baroque, Golden Age) and Leveling (Early Modern) in Periodization», *Hispania*, 84/3 (2001) 406-416.
- Πεχλιβάνος, Μίλτος, «Οι εποχές της αισθητικής νεοτερικότητας στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Ονομάτων επίσκεψις», στο: *Η νεοτερικότητα στη νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική του 19ου και 20ού αιώνα: Πρακτικά της 1β' επιστημονικής συνάντησης του Τομέα Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών αφιερωμένης στη μνήμη της Σοφίας Σκοπετέα (Θεσσαλονίκη, 27-29 Μαρτίου 2009)*, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ/Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής, 2010, 65-78.
- Πούχνης, Βάλτερ, «Μπαρόκ και ροκοκό ως υφολογικές έννοιες στην ελληνική προεπαναστατική δραματουργία», *Ελληνικά*, 56/1 (2006) 133-161.
- Rabb, Theodore K., «Narrative, Periodization, and the Study of History», *Historically Speaking*, 8/3 (2007) 2-4.
- Rincón, Manuel González, «A Reading of Bergadis' 'Apokopos': Its Boccaccian Models and Purgatory Theology», *Erytheia: Revista de estudios bizantinos y neogriegos*, 35 (2014) 301-380.
- Schäfer, Wolf, «Global History and the Present Time», στο: Lyth, Peter και Trischler, Helmut, επιμ., *Wiring Prometheus: Globalisation, History and Technology*, Aarhus: Aarhus University Press, 2004, 103-125.
- Singh, Jyotsna G., επιμ., *A Companion to the Global Renaissance: English Literature and Culture in the Era of Expansion*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2009.
- Teague, Fran, «Early Modern as a Brand Name», *Journal for Early Modern Cultural Studies*, 14/2 (2014) 100-102.
- Thompson, James, «Late Early Modern», *Journal for Early Modern Cultural Studies*, 13/2 (2013) 72-74.
- van Gemert, Arnold F., «Ο Στέφανος Σαχλίκης και η εποχή του», *Θησαυρίσματα*, 17 (1980) 36-130.
- van Gemert, Arnold F., «Οι σχέσεις ανάμεσα στο έργο του Πικατόρου και του Μπεργαδή», *Cretan Studies*, 3 (1992) 97-112.
- van Gemert, Arnold F., «Λογοτεχνικοί πρόδρομοι», στο: Holton, D., επιμ., *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, απόδοση στα ελληνικά Ναταλία Δεληγιαννάκη, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1997, 59-94.
- Vejleskov, Peter, επιμ., *Apokopos: A Fifteenth Century Greek (Veneto-Cretan) Catabasis in the Vernacular*, Köln: Romiosini, 2005.
- Vitkus, Daniel, «Early Modernity and Emergent Capitalism», *Journal for Early Modern Cultural Studies*, 14/1 (2014) 155-161.
- Vitti, Mario, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Οδυσσέας, 2003.
- Χατζηνικολάου, Νίκος, *Αναζητώντας το στίγμα της Ερωφίλης: Διάλεξη στη μνήμη Νίκου Παναγιωτάκη, 28 Μαΐου 2005*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007.